

İSTİSNA HALİ ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE'DE UYGULANAN KORONAVİRÜS ÖNLEMLERİNE DAİR BİR DEĞERLENDİRME

Hakan Karadiken*
Fatma İşbilir**
Neslihan Akbaş***

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9294-5703>

Geliş Tarihi / Received: 28.01.2021 - Kabul Tarihi / Accepted: 21.03.2021

-22-

Özet

Schmitt'e göre egemen istisna haline karar verendir. Bu istisna hali hukukun kendisini askıya aldığı, içeri ile dışarının belirsizleştiği bir alandır. Bu alanda herhangi bir şey üzerine kesin hüküm vermek zordur. Bu sebeple sınırlarımızı çizen anayasal gücün bu sınırları koruyacağını kestirmek mümkün değildir. Belirsiz alan, insan hayatı üzerindeki biyolojik hükümlerin verilmesini kolaylaştırmaktadır. Bu üretilen paradigma, çıplak hayattır. Kurban edilemeyen ama öldürülebilir kutsal insanın, istisna hali ile sürekli olarak ölümle karşı karşıya kalması durumudur.

2019 yılında dünyayı etkisi altına alan koronavirüs vakaları Türkiye'de de olağanüstü önlemler alınmasına neden olmuştur. Ancak bu önlemler, seyahat hakkı, eğitim hakkı, istifa hakkı gibi temel insani hakları belirli bir süreliğine ortadan kaldırmış, kısıtlanmış veya niteliğini değiştirmiştir. Ayrıca tedbirlere uyulmaması sonucunda ise insanların devlet yurtlarında zorla alıkoymaları insani hakların büyük ölçüde kısıtlandığını düşündürmektedir. İstisna hali sürekli hale getirilerek, uzay-zamandan soyutlanıp sadece uzay-mekana hapis olduğu düşünülmektedir. Buradan, çıplak hayatın sürekli bir şekilde üretilmesi amacıyla siyasal bir paradigma olarak istisna halinin, sürekli kılınmak istenebileceği sonucuna varılmıştır. Bu makalede, çıplak hayatın sürekli bir şekilde üretilmesi amacıyla siyasal bir paradigma olarak istisna halinin, Koronavirüs salgınıyla birlikte Türkiye'de yaratılıp yaratılmadığı konusu ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çıplak Hayat, Kutsal İnsan, İstisna Hali, Koronavirüs.

* Uludağ Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, hakankaradikenn@gmail.com ORCID: [0000-0003-3983-1269].

** Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, fatma.isbilir@hvbv.edu.tr ORCID: [0000-0002-5853-2363].

*** Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, neslihanakbas@hacettepe.edu.tr ORCID: [0000-0002-5516-9802].

AN ASSESSMENT ABOUT CORONAVIRUS MEASURES IMPLEMENTED IN TURKEY WITHIN THE FRAMEWORK OF THE STATE OF EXCEPTION

Abstract

According to Schmitt, the sovereign is the one who decides the state of exception. The state of exception is an area, which the law suspends itself and where the inside and outside become uncertain. It is difficult to make the final judgment on any issue, within this area. Thus, it is not possible to predict if the constitutional power that draws our borders will protect these borders. The uncertain space facilitates to make biological judgments on human life. The paradigm that produced is *bare life*. This is a situation where the *homo sacer*, who cannot be sacrificed but can be killed, constantly faces death with the state of exception.

The coronavirus cases, which affected the world in year 2019, led Turkey to take extraordinary measures – like in other countries. These measures have for a certain period abolished, limited or changed the nature of the fundamental human rights such as the right to travel, the right to education and the right not to work. In addition, if the measures are not followed, the authorities' can force detention of people in state dormitories, which makes it considered that human rights are limited to a great extent. It is thought that the state of exception apply permanently, which is abstracted from space-time, and confined only to space-place. From this, it was concluded that the state of exception as a political paradigm would be desired to be perpetuated in order to continuously produce *bare life*. In this article, whether the issue of the state of exception, as a political paradigm in order to continuously produce *bare life*, was created in Turkey with the Coronavirus epidemic will be discussed.

Keywords: Bare Life, Homo Sacer, the State of Exception, Coronavirus.

Giriş

Olağan durumlarda insanlığın hukuki statüsü anayasalarla belirlenen çizgilerle sınırlandırılmış, geleceğin hangi durumlarda teminat altına alındığı belirlenmiştir. Ancak olağanüstü hal olarak beliren öyle durumlar vardır ki bu durumlarda anayasa, potansiyel durumdaki anayasama gücüyle kendisini askıya alarak yeni ve sınırları belli olmayan alanlar oluşturur. Savaş, afet, salgın gibi durumlar buna örnek gösterilebilirse de bunlar yine de anayasal düzlemde sınırları belirlenmiştir. Ancak öyle durumlar ortaya çıkmaktadır ki, hukuki olan ile olmayan arasındaki çizgi kaybolmakta, içeri ile dışarı arasındaki çizgi belirsizleşmektedir. Bu durumlar *istisna hali* olarak adlandırılmaktadır. İstisna hali, egemenin karar verdiği bir durum olarak belirlemektedir. Egemen, eşikte duran, onun sınırlarını belirsizleştiren, *nomosu*⁴ 'kendi sözü ilan eden bölünemeyen güçtür.

-24-

2019 yılında Vuhan'dan yayılan koronavirüs, istisna haline güzel bir örnek oluşturmaktadır. Dünyanın dört bir yanında, seyahat hakkı kısıtlanmış, eğitim hakkının niteliği şekil değiştirmiş ve bunlar ani bir değişimle, *kamu güvenliği*, *halkın sağlığı* adına yapılmıştır. Bu noktada önemli olan demokratik kurumların ve siyasal yapıların aniden totaliter yapılara dönüşme eğilimidir. İstisna hali bu dönüşümlere imkân veren süreçler olarak görülmelidir. Salgın ile birlikte ortaya çıkan endişelerden biri ise istisna halinin sürekli hale getirilmesidir. Çünkü demokratik rejimler, totaliter reaksiyonlar göstermeye başlamış, sınırlar kapanmış, şehirlere giriş çıkışlar yasaklanmış ve bunlar birer olması gereken olarak gösterilmiştir.

Türkiye'deki uygulamalarına da bakıldığında dünya ile paralellik gösteren uygulamalar benzer endişeleri taşımaktadır. Tedbir ve halk sağlığı söylemiyle birlikte özel hayat ve kişisel haklar üzerindeki baskı, hukuki boyutları aşan bir duruma gelmiştir. Fransız devrimiyle birlikte, halkın bedenine dağılan egemenlik, halk tarafından gelen istisna hali talebiyle birlikte gerçekleşmiş, sokağa çıkma yasağı talepleri, çıkanların cezalandırılmasına yönelik söylemler ve tedbirlere uymayanların alıkoymasına yönelik eylemler meşrulaştırılmış ve uygulanmıştır. Bu çalışmada iki temel husus üzerinde ilerlemektedir: Türkiye'de çıplak hayat, istisna hali çerçevesinde uygulanmış mıdır? Uygulandıysa bu durumun faili ya da failleri kimdir?

1 *Nomos*, doğa kanunu olan *physis*'in aksine yapay bir kurallar bütününe işaret etmektedir. Burada *Nomos*'un ayırt ediciliği, doğanın dışında insan eliyle yaratılmış sosyal dokuyu yöneten kurallar bütünü olmasıdır.

Metinde öncelikle istisna halinin kavramsal analizi ve bu minvalde egemenlik, kutsal insan, çıplak hayat kavramları incelenecektir. İncelenen kavramlar üzerinden Türkiye’de beliren istifa ve işten çıkma yasağı ile tedbirlere uymayanlara yönelik yurtlara kapatma cezası ele alınacaktır. Hedeflenen argüman, istisna hali ile çıplak hayata yönelik eğilimlerin, bölünmüş aşağıdan geldiği ve anayasal alanların dışında olduğu ile süreklilik arz etme tehlikesi olduğudur. Bu bağlamda Carl Schmitt, Giorgio Agamben ve Walter Benjamin’in yaklaşımları üzerinden bir değerlendirme yapılacaktır.

1. İstisna Hali

Carl Schmitt (2016: 13) egemeni, *olağanüstü hale² karar veren* olarak tanımlar. Bu tanım öncelikle egemenlik kavramının, net bir öznenen ziyade, düzen (Ordnung) içindeki belirsiz çizgilerin sınırlarını belirleyen yapısına işaret etmektedir. Bu sebeple *istisna hali* tanımına geçmeden önce egemenliğin yapısı ile ilgili bir kaç noktaya değinmekte fayda görülmektedir.

Egemenlik kavramının, siyaset biliminin temel kavramlarından biri olduğu bilinir. Modern devletin merkezîyetçi yapısı, feodal dönemdeki bölünmüş iktidarı tek elde toplamıştır. Bu yönüyle de kendi sınırları içerisindeki düzen için karar alabilen güç konumunu korumaktadır. Bu tanıma bir eklenme yapılacak olursa, *bölünemez en üstün güç* tanımı eklemek yanlış olmayacaktır. Çünkü egemenliğin tanımına bakıldığında ister Tanrı’ya ister Kilise’ye ister de hükümdara verilsin, verilenin mutlak üstünlüğü her zaman vurgulanır. Mutlak üstünlük; söz söyleme ve kanun yapma gücünün yanı sıra, alternatif bir iktidar olarak hukuk yapmada rakip bir gücün olmadığını da vurgulamaktadır. Gerçekten de egemenlik kavramına bakıldığında, Fransa’da beliren merkezi yönetimlerin, kendilerinden daha üstün bir iktidar tanımamalarını ifade eden hukuki formülasyonlara işaret ettiği görülmektedir (Kapani, 2007: 59). Ayrıca egemenlik kavramı, kralın bedeniyle özdeşleşen iktidardan ziyade, yasayı yapan ve onu kullananın ayrıldığı bir anlamı da ifade etmektedir (Ercins ve Buldur, 2020: 109). Bu anlamıyla egemenliğin tikel bir öznenen çok, güç ile kuşanmış bir işleyişe sahip olduğu söylenebilir. Öznesi belirsiz olan egemenlik, hukuk ile birleştiğinde şiddetin hem öznesiz yani nerden geldiği bilinmeyen hem de yasal bir pozisyona kavuştuğu belirtilebilir.

2 Kullanılan Türkçe kaynakta *olağanüstü hal* kavramı kullanılmaktadır. Ancak Agamben bu kavramı İstisna Hali ile karşılamaktadır. Schmitt *olağanüstü hal* için “mevzu hukukta öngörülemez hal” demektedir. Bu sebeple her iki kavram da *state of exception* ile karşılanacaktır.

Sözleşme kuramı ile kurulduğu iddia edilen topluluğun oluşturduğu egemen, kendi altındaki tüm iradeler üzerinde belirleyici güce sahiptir. Çünkü iradeler üzerinde hak iddia edebilen egemen nezdinde, sözleşmenin ihlali söz konusu değildir, bu sebeple de kimse sözleşme dışında kalma talebiyle egemene karşı duramaz. Egemenlik alanı ulusal sınırlar boyunca kapsayıcıdır (Pierson, 2011: 31). Bu bakımdan, feodalite ve kiliseden kurtarılan bireyin, egemenliğe zincirlendiği söylenebilir. Modern devletin her şeyi kapsayıcı bu niteliğinin tanrısal yanı da hesaba alınır, egemenliğin ve hukukun bu yeni yapısı yeni tanrısal yasalara tekabül etmektedir. Kapsayıcı ve cebri olan bu güç, meşru şiddet tekeli tanımı göz önüne alındığında, devletin dünya görüşü olarak tanımlanabilir. Gerçekten de egemenlik kavramına bakıldığında, onu devletin ideolojisi olarak görmek, kendi *hikmet-i hükümeti* olarak tanımlamak mümkündür (Mısır, 2012: 57). Bu tanımlamalardan yola çıkarak egemenliğin, yeni ilahi yasalar olduğu; bu sebeple de kendisi dışında bir şeye izin vermediği gibi, söyledikleriyle ve söylemedikleriyle içeriği ve dışarıyı oluşturduğu söylenebilir.

Siyasal olan ile hukuksal olan arasındaki ince çizgi, egemenin konumlandığı yer olarak görülebilir. Ancak bu noktada da doğal hukuk ile pozitif hukuk arasındaki şiddet bağlamındaki ince çizgi hesaba alınmalıdır. Doğal ve pozitif hukuk öğretisi her ne kadar şiddetin araç ve amaç olarak kullanımındaki farklılıklarından ötürü ayrışsa da, buluştukları nokta; adil amaçlar ancak hukuka uygunluk kriteriyle gerçekleşebilir noktasıdır (Benjamin, 2010: 20). Bu ilke, bireyin şiddet uygulama kapasitesinin tehlike olarak görüldüğü modern hukukta, süje olan bireyi kısıtlamaya kadar giden bir yolu açmaktadır. Ancak bu kısıtlama Benjamin'in (2010: 23) ifadesiyle "*hukuksal amaçların korunması saikiyle değil, hukukun salt kendisini koruma saikiyle açıklanabilir.*" Bu noktada hukukun kısıtlayıcı ve kapsayıcı gücüne odaklanıldığında, siyasal olan ile kaynaşmış bir egemenlik tanımından söz edilebilir. Yetki alanı dışında hiçbir şey bırakmayan egemen; dışarda kalanı bir tehlike olarak görebilir. Ancak kendi dışarda bıraktıklarını tehlike olarak görmesi muhtemel değildir. Bu noktada Agamben'i (2017: 28) dikkate almak gerekmektedir. Buna göre: "*İstisna olarak dışlanan şey, kurullarla olan ilişkisini, kuralın askıya alınması biçiminde devam ettiriyor.*" Bu noktada egemenin, hukuk aracılığıyla şiddete uğrayacak olana karar veren olduğu söylenebilir de, bunun dışında kalanların egemenden dışarıda olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü egemen, dışlama yolu ile dışladığı şeyi kendi içerisine alan bir yapıdır aynı zamanda.

Egemen ile istisna hali arasındaki ilişkinin tekrardan ele alınması elzemdir. Hukukun şiddet yoluyla sağlamaya çalıştığı adaletin, pozitif ve doğal

hukukta araç-amaç çatışmasına yol açtığı belirtilmiştir. Bu en basit deyişle hukuksal zeminin, hangi yönde belireceğine dair bir sorundur. Ancak istisna haline bakıldığında, hukuk sistemi saydam bir hal almaktadır. Çünkü bu noktada egemen, hukuk düzenini hem yaratan hem de onu askıya alanıdır. Agamben'in (2017: 25) deyişiyle; “*egemen [kişi], hukuk düzeninin aynı anda hem dışında hem de içindedir.*” Bu sebeple hukuk dilindeki söylem, tam olarak bu kavramın anlaşılmasına yardımcı olabilecek bir şey değildir. Çünkü diğer yandan bakıldığında hukuksal düzenlemelerin istisna halini yaratan bir araç haline geldiği de görülebilmektedir. Örneğin, Hitler iktidarı ele geçirdiğinde *Halkın ve Devletin Korunması Karar'ını* ilan ederek Weimar Anayasasını ve bununla birlikte kişisel alanların korunmasını askıya aldı (Agamben, 2006: 10). Böylece ortaya çıkan görüntü, normal ile anormalin kestirilemediği; olağan ile istisnanın ayrılamadığı bir alan olmuştur. Bu noktada hukuk kendisini askıya almakla birlikte, hangi ilkelere göre yargılama yapılacağı ve yargılananın statüsü olağan durumun dışında bir değerlendirmeye tabi tutulur.

Schmitt (2016: 14) “*olağanüstü halde hukuk devleti anlayışına uygun bir yetkiye yer yoktur.*” demektedir. Bu durumda araç ya da amaç olsun, yasallaştırılsın ya da yasallaştırılmasın, şiddetin bir önemi kalmamaktadır. Çünkü şiddet tanımlanabilecek bir düzleme sahip değildir. Uygulama zemininin kaygan olduğu şiddet alanı, *istisna alanının* tamamını değil ancak Schmitt'in (2016: 28) *atıf noktaları* dediği şeyi oluşturur. Atıf noktalarıdır çünkü bu noktalar “*daha fazla türetilmeyen bir kuraldır*”. Bunun anlamının, hukukun kendisini tekrardan üretemeyeceği noktada kendisini askıya alarak istisna halinin ilanı olduğu düşünülmektedir. Bu noktada, kimin yasaya uygun yargılanıp yargılanmayacağı değildir söz konusu olan. Herkesin keskin bir biçimde belirsizlik alanında, devlete çıplak yaşam durumunda terk edilmeleridir. Ne bir kimlik, ne bir yasal alan mevcut değildir, herkes egemenin gözünde kutsal insandır.

Walter Benjamin *mitik şiddet ve ilahi şiddet* arasında bir ayrım yapar. Benjamin'in (2010: 38) yaptığı ayrıma göre: “*Mitik şiddet hukuk yaratıyorsa, ilahi şiddet hukuku yok eder; ilki sınırlandırır, ikincisi sınırları ortadan kaldırır; mitik şiddet hem yükümlülük hem de kefareti getirir, ilahi şiddet kefareti ortadan kaldırır; mitik şiddet tehditkârdır, ilahi şiddet vurucudur; ilki kanlıdır, ilahi şiddet kan dökmeyen öldürücüdür.*” İlahi şiddet yorumlanabileceği üzere, istisna halini hazırlayan, hukukun yok sayılmadığı ancak kendini askıya aldığı bir durum olarak görülebilmektedir. Sınırları kaldıran ilahi şiddet egemenin bir yüzü olmakla birlikte, onun belirsizlik alanını da, yani hem içeriği hem dışarıyı belirlediği söylenebilir.

Hukuk devlet anlayışına yer olmayan noktada anayasa da tartışmalı bir noktaya girmektedir. Hukukun kendini askıya alarak muhafaza ettiği bir noktada, sözleşmeye denk düşürülen anayasanın rolü ne olabilir? Daha doğrusu egemenin anayasaya biçtiği rolün niteliği nedir? Schmitt (2016: 14) olağanüstü halde anayasanın, en fazla müdahaleye yetkili kişiyi seçebileceğini belirtir. Sınırları belirleyen temel metin olarak anayasa, olağan durumlar için bir reçete sunabilir. Ancak anayasayı yaratan *anayasama gücü*, asli kurucu iktidar bağlamında şiddeti araçsallaştırarak anayasanın sağladığı keskin çizgileri yok edecek; içeri ile dışarı arasındaki eşiği hem belirleyen hem de muğlaklaştıran olacaktır. Bu anlamda her anayasanın, kendisini askıya alarak istisna halini oluşturacak anayasama gücü bulunduğunu ve anayasal güç ile anayasama gücünün birbirinden ayırmanın imkânsız olduğunu söylemek mümkün olacaktır. Bu da Aristotelesçi anlamda anayasanın bil kuvve ve bilfiil yanını oluşturmaktadır. Bil kuvve, olabilme potansiyeline; keskin sınırları yok etme kudretine; kendi kendisini askıya alabilme gücüne işaret ederken, bilfiil yasanın ilişkisine ve edimlerine işaret etmektedir (Agamben, 2017: 62).

-28-

Hukuk ile şiddet arasındaki bu bağlantıda ortaya çıkan sonuç çıplak hayattır (Ediş, 2020: 30). Çıplak hayat, kutsal ilan edilenin suçlarının taşıyıcısıdır. Suçun taşıyıcısı olarak beden, kutsal olarak atfedilmesine rağmen ölüm ile yaşam arasındaki belirsiz noktaya bırakılır. Bunların kurban edilmesi yasaktır ancak bu yasak modernlikte farklı bir anlam taşımaktadır (Benjamin, 2010: 41). Öldürülemeyen fakat kurban edilebilen *kutsal insanın* hayatı, dışlayıcı bir içerlemeyle istisnaya tabi tutularak çıplak hayat üretilir. Çıplak hayat, egemenin tebaa ile kurmaya çalıştığı siyasal ilişkidir. Onun belirsizlik noktasına bırakarak, öldürülebilir nesne haline getirmek egemen ile çıplak hayatın ilişkisinin bir sonucudur. Bu bağlamda çıplak hayatın, istisna halinin deney alanı olduğunu söylemek mümkündür. Yaratılan ya da daimi kılınan istisna hali ile birlikte vatandaşın anayasal hakları, anayasama gücü ile askıya alınır; şiddet adaletin bir aracı haline gelir ve nihayetinde çıplak hayat üretilir. Bu noktadan sonra her şey mubahtır demek doğru değildir. Çünkü mubahlığı belirleyecek olan çizgiler kaybolmuştur. Egemen ise bu belirsizliğin eşiğinde, hem içeriyi hem dışarıyı kontrol eder. Dışına atarak kontrol ettiği çıplak hayat üzerinde her türlü tasarrufa sahiptir.

Bu bağlantılar dikkate alındığında *covid-19* ya da *koronavirüs* salgını ve bu salgın boyunca alınan önlemlerin istisna hali ve çıplak hayatın kontrol altına alınışı daha iyi anlaşılacaktır. Çünkü uzun soluklu bu pandemide istisna hali normal durum haline geldiği; alınan önlemlerin halk tarafından yetersiz kaldığı düşüncesinin belirdiği ve önlemlere uymayanlara yaptırımlar

uygulanması gerektiği fikrinin benimsendiği düşünülmektedir. Bu bağlamda Türkiye’de alınan önlemler, söylemler üzerinden bir okuma yapılmaya çalışılacaktır.

2. İşinden Vazgeçemeyen Bir İşçi Sınıfı: İş Bırakma Yasası

David Harvey *Sermayenin Mekânları* adlı eserinde, korporatif devletlerin bilgiyi yukarıdan aşağıya doğru aktardığını, bu bilginin ise ayakta kalmak için kullanıldığını belirtir. Etkililik ve akılcılığın etkili olduğu korporatif devletlerde, ulusal öncelikli ihtiyaçlar, pazarı belirler ve hükümet müşteri haline gelir (Harvey, 2011: 51-53). Bu yaklaşıma göre, korporatif devletlerde belirli yeteneklere sahip insanlar, hükümete kendi yeteneklerini satarlar. Burada hükümetin ihtiyaçları belirleyicidir. Ancak bu -korporatif devlet olsa bile- olağan bir durumdur. Başka bir durumda; şartları hükümetin belirlemediği bir durumda ne olacaktır? Temel öneri bu noktada hükümetin cebri önlem alıcı olduğu yönünde olacaktır.

Walter Benjamin (2010: 24) işçi sınıfının bir yüz çevirmesi ya da yabancılaşması olarak gördüğü grevi, ne tanınmış ne de tanınmamış şiddeti olarak görür. Bu şiddet devlet dışında organize olabilmiş tek şiddet olarak belirlemektedir. İki şiddet arasındaki bu çelişki, devletin onu tanımasıyla birlikte başlamaktadır. Ancak bu tanıma kriz anında gerçekleşmekte ve devletin bu ortamda karşı şiddet uygulama yetkisi doğmaktadır. Bu her ne kadar bir çelişkiyi taşısa da aynı zamanda egemenin içine alarak dışlamasına da bir örnek oluşturur. İçine almaktadır çünkü artık onun şiddetini tanımaktadır. Dışlamaktadır çünkü onun şiddetini kendi şiddeti ile bastırmaktadır. Bu noktada meselenin bir grev olması zorunlu mudur? Kriz anını yaratan alternatif olaylar karşısında nasıl bir yorum yapılabilir? Örneğin, egemen, kendi içindeki sağlık işçilerinin, basit bir tabirle, işi bırakmalarını görmezden gelecek midir? İşte bu noktada, doğrudan bir şiddet değil ancak olağan durumda da karşılanamayacak *pasif şiddet* olarak tanımlayacağımız bir şey doğacaktır. Pasif şiddettir çünkü egemen doğrudan fiziksel bir etkide bulunmayarak, hukuki süjesinin davranışlarını etkilemekte ve onu sınırlandırmaktadır. Grevde tanınan fiziksel şiddetin amacı grevin kriz anını sonlandırmaksa, buradaki pasif şiddetin amacı ise grevin başlamamasını sağlamaktır. Bu noktada egemen kendisini, korporatif devletteki müşteriden, istisna halindeki *zorunlu müşteriye* dönüştürür.

Türkiye’de Covid-19 vakalarının artışıyla birlikte alınan kararlardan birisi de, sağlık personelinin istifasının kabul edilmeyeceğidir. Diğer bir konu ise yasal bir hak olan yıllık izinlerin askıya alındığıdır (Memurlar.net, 2020). Anayasa’nın 18. maddesine göre, kimse zorla çalıştırılmaz ve angarya yasaktır. Olağanüstü hal durumlarında bu zorla çalıştırılma olarak sayılmaz (Resmi Gazete, 1982). Ancak burada esas nokta, egemenin olağanüstü hal ilan etmeden, olağanüstü hal ilan edebilme durumudur. Başka bir deyişle olağanüstü uygulamalar olağan halin içinde ilan edilerek bir tür istisna hali belirlemiştir. Anayasal alanın aşılmasının anlamı, hukukun kendini askıya alması ile anlaşılabilir. Çünkü anayasal alan aşılmıştır. Önce, çalışmaya zorlanamama hakkının aşılmasıyla sonra da olağanüstü hal ilan edilmeden olağanüstü hal uygulamalarının gerçekleşmesiyle bu sınır aşılmıştır. Sınırın aşılmasıyla birlikte hukuki alanlar belirsizleşmiş ancak anayasama gücü kendisini tekrardan ortaya koymuştur. Muğlak alanın yaratılması bu noktada istisna haliyle birlikte *asli kurucu iktidar* çerçevesinde bir güce işaret etmektedir. Devrim ve şiddet yoluyla beliren asli kurucu iktidar, anayasanın çerçevesini çizen ve onu belirleyen bir şey olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada, istisna halinin yaratıcılığı ise olağan düzenin askıya alınarak, şiddetsiz asli kurucu iktidar olmasında yatmaktadır. Bu bağlamda pasif şiddete tekrardan değinecek olursak, egemen mevcut hukuku askıya alarak, şiddet ile yaptırabileceğini, istisna alanındaki yeni normlarla yaptırmaktadır. Burada doğrudan bir şiddet olmasa da, eylemin amacına yönelik bir zorlama, yeni bir hukuk alanı mevcuttur.

-30-

Bu durumda denebilir ki devlet, kendi memurları üzerinde doğal olarak etkin olacaktır. Ancak bilindiği üzere, İş Kanunu’na, salgın döneminde işten çıkarma yasağına dair geçici bir madde eklenmiştir. Bu kanuna göre, işçinin sözleşmesi ahlak ve iyi niyet kurallarına uymayan haller ve benzeri sebepler dışında işveren tarafından feshedilemez (Resmi Gazete, 1982). Harvey’in korporatist devleti bağlamında düşünülecek olursa, egemen, işverenin bu pozisyonunu onaylayan kanunu askıya almıştır. Başka bir deyişle, egemen kendisini işverenin işvereni olarak tayin etmiştir. İşveren, olağan haldeki yetkilerinden arındırılarak, soyut bir alana mahkum edilmiştir. Ancak bu nokta, Agamben’in bahsettiği tam bir çıplak hayat alanı değildir. Diğer yandan bunun sınıfsal bir mesele olduğu da tam olarak söylenemez. Çünkü işçi de işveren de benzer kısıtlamalara tabidir. Bu noktada Schmitt’in (2016: 28) yaptığı atıfa geri dönmek gerekmektedir: “*Hukuki perspektiften bakıldığında ne gerçek ne de kurgusal kişiler vardır, var olan yalnızca atıf noktalarıdır.*” Sınıfsal açıdan bakıldığında burjuvaya, hukuki kişilik açısından bakıldığında hem özel hem de tüzel kişiliğe ait olan işveren, istisna durumunda tüm bu özelliklerinden

soyutlanarak başka bir çıplak hayata bırakılmıştır. Başkadır çünkü bu tamamıyla biyopolitik bir amaç gütmeyiz. Çıplak hayattır çünkü sahip olunan statüler, hukukun ortadan kaldırılmasıyla yok olmaktadır.

Anayasa hukukçusu Kemal Gözler (2021) bir yazısında, sağlık çalışanlarının istifasının engellenmesine dair anayasal sürecin göz ardı edilmesine ilişkin şöyle demektedir: “Artık idaremiz kanunî dayanak gösterme ihtiyacını dahi hissetmiyor; Sayın “Cumhurbaşkanımızın talimatları doğrultusunda” işlem tesis ettiğini yazması her şeye yetiyor.” Gözler’in belirttiği noktada, daha önce dikkat çekilen husus dayanak göstermeden gerçekleştirilen hukuki işlemlerdir: Hukukun kendi kendini askıya alması. Ancak burada yanlış işaret edilen nokta, egemenin tek bir öznenen ibaret olmamasıdır. Bu durumda egemen, tam olarak ete kemiğe bürünen biri olmak zorunda değildir. Onun ayırıcı etkinliği, hukuksal düzlem ile dışı arasındaki çizgiyi silik hale getirmesidir. Bu sebeple belirtilen noktada, Gözler’in belirttiği yasal metinlerden faydalanmak araç olarak kullanılamaz. Çünkü egemen şiddet kaynağını ne doğal hukuktan ne pozitif hukuktan alır. Onun kaynağı istisna halinde yatmaktadır.

3. Yerel Kapatılma Alanları: Kyk Yurtları

Foucault ünlü eseri *Deliliğin Tarihi*'inde (2017: 36) delilerin gemilere doldurulup denizlere açılmasını şöyle yorumlamaktadır: “Deli, çılğın kayığının üzerinde öte dünyaya doğru yola çıkmaktadır; kayıktan indiğinde ise öte dünyadan gelmektedir. Delinin bu su üzerindeki yolculuğu hem katı bir paylaşım, hem de mutlak geçiştir.” Bu bir dışlamadır ancak hayat üzerindeki hükmü içeri alan bir dışlamadır. Deliler, toplumdan gönderilerek hem arındırılmış hem de toplumsal görünür alandan dışarı atılmış oluyor. Deniz ile karanın ayrımı, olağan ile olağandışının ayrımına benzetilebilir. Olağandışı terk edilmektedir, ancak bu mutlak bir terk ediş olmamaktadır. Dışlama sadece bir noktaya terk etmektir, ancak terk edilen noktanın kararı hayatı içine alan bir karar mekanizmasıdır.

Kocaeli İl Umumi Hıfzıssıhha Kurul'u tarafından alınan 19.10.2020 tarihli kararda, hakkında evde/ikametinde izolasyon kararı verilmiş kişiler izolasyon kararına aykırı hareket ettiği takdirde izolasyon süreçlerini belirtilen devlet yurtlarında geçirecektir. Hayatın kendisi zapt edilen, kontrol altına alınmaya çalışılan ve hatta tehlikeli olarak görülen bir şey haline dönüşmektedir tam anlamıyla. Tam anlamıyla ele geçirilemeyen hayat, çıplak hayata dönüştürülerek kapatılmaya çalışılmaktadır.

Yaşamın kutsal, seyahatin hak olduğuna inanılır. Bu hak kazanılması gerekmeden, doğuştan sahip olunan liberal değerler içerisinde barındırılır ve vatandaş olarak herkesin temel hakkı anayasa ile güvence altına alınır. Ancak salgın, insanın bu yapısını kökünden sarsan bir şey haline gelmiştir. Öyle ki olağan zamanda temel haklara sahip olan insanı, alıkoymak bir suç olarak sayılmamakta, bir kurulun kararı ile hayat alıkoyulabilmektedir. Bunun anlamı iki türlü olabilir: İlki, salgın ile birlikte ortaya çıkan istisna hali, ikincisi insanın ontolojik yapısının değiştirilmesi. İnsan artık özgürlüğü ve kendi aklına göre yaşamayı hak eden bir canlı olarak görülmez. Onun varlığı, salgın aracılığıyla bir tehlike haline gelmiştir. İnsan bir öteki için salgının taşıyıcısı ya da tetikleyicisi haline gelmiştir. Vatandaş ve insan statüsünden koparılmış yalıtık bir yaşam: Çıplak hayatın ta kendisi. Tehlike ve güvenlik söylemi bir kez açığa çıktı mı her türlü uygulamanın yolu açılabilir artık. Çünkü modern devlet, bazı insani yaklaşımlar üzerine kurulsun da, güvenlik söylemi üzerine de kurulmuştur. Söylem güvenlik olunca da her türlü eylem mubah sayılır; ölçülülük ilkesi aşılır.

-32-

İnsan bedeni bir tehlike olarak görüldükten sonra, zapt edilen siyasal insanın bedeninden çok, hastalığı taşıyan beden olarak belirir. Çünkü insanın siyasallığı artık yalıtılmıştır. Bu yalıtık gerçeklik ile birlikte varlığa yakınlaştırılabilecek herhangi bir modern, hümanist kavram kalmamıştır: Demokrasi, insan hakları, özgürlükler. Aksine bunlar tehlike olarak görülerek rafa kaldırılmıştır. Çünkü eyleme yetisi de veren bu kavramlar, *kamu sağlığı* açısından tehlikedir. Eylemler artık *diğerlerinin* sağlığı üzerinde tehlike arz etmektedir. Hobbes, doğa durumunda insanın aşırı eşitliğinden savaş durumunun çıktığını savunur. Buradaki eşitlik ihtimallerin eşitliğidir. Her insan eşit derecede salgına kapılma riskine sahiptir. Bu ise her bedeni şüpheli ve tehlikeli yapar. Her beden şüpheli hale geldikten sonra çıplak hayatın üretilmesi daha kolay hale gelmektedir. Hayat bir kez çıplak hayat alanına girdikten sonra, o alıkonulmaz, kontrol altına alınır; özgürlüğü engellenmez; tehlike arz etmesinin önüne geçilir. Eylemlerin niteliğinde bir değişim olmasa da, değerlendirmeler olağan duruma göre yapılmaz. İstisna hali, salgın ile birlikte kendi varlığını sonuna kadar hissettirir olmuştur.

Yurt odasına kapatma, tehlikeli olarak görülenlerin bir tür dışlanmasıdır. Terk edilme ilişkisine dayanan bu ilişkinin praksişi kolluk kuvvetleri tarafından alıkonulma olarak görülmektedir. Ancak terk edilme tamamen tek başına bırakılma ya da *polis*in tamamen dışına atılma değildir. Potansiyel tehlikeli olarak görülen dışarı atılma suretiyle kontrol altına alınır. Onun dışlanması, kontrolün kaybedildiği bir dışlanmaya tekabül etmez. Egemenin

öngördüğü şekilde ve sürede bu terk edilme gerçekleşmektedir. Bu sebeple dışlanarak içlenme eylemi, terk edilerek kontrol altına alınma eylemiyle paralellik gösterir. Tabii, istisna durumu üzerinden hukukun kendini askıya alması ve olağan hükümlerin bu durumda uygulanmadığı göz ardı edilmelidir. Terk edilme ve dışarı bırakılma gerçekleşmek için istisna halinin doğmasını beklemektedir. İstisna hali doğduktan sonra ise çıplak hayat üretilebilir duruma gelmektedir. Bu noktada yasallık değil, egemenin sözü *nomos* haline gelir. *Nomos* sadece yeni kuralları değil, olağan ile dışı arasındaki eşiği de belirleyen bir yapıdır.

Foucault'nun *Deliliğin Tarihi*'nde deliler denize açılmakla *arındırılmaktadır*. Doldurulan geminin bırakıldığı su, yalnızca engin olmasıyla değil temizleyici olmasıyla da vurucu bir kimliğe sahiptir. Çünkü su bir nesne olarak değil, temizleyen bir özne olarak da görülebilir. Türkiye uygulamasında bir kapatılma mekanı olarak yurtlar ise alıkonulmanın, güvenli karantinede kalmaya dönüştüğü ve dönüştürüldüğü yerler haline gelmiştir. Alıkonulmaya kimse karşı çıkamamaktadır. Hatta daha da kötüsü çıkmamaktadır. İstisna hali tamamen olağan bir hal almaya doğru gitmektedir. Bu dönüşümün gerçekleşmesi ile birlikte egemen çıplak hayatın hem üreticisi hem de sahibi haline gelebilecektir. Maske ile örtülen yüzlerde, ne insani bir yan ne de duygu okunmakta; salt biyolojik canlı olarak insan, hayvanlarla örtüştüğü yere geri gönderilmektedir. İnsanın ayırıcı özelliği kendi varlığından ayrıldıktan sonra *bios*, *zoeye* dönüşmüştür. Artık insanın ayırıcı bir yanı yoktur. O da vahşi doğadaki diğer canlılar gibi, hayata karşı tehlike yaratabilecek bir canlıdır. Zapt edilmesi ve alıkonulması mubahtır.

Değerlendirme ve Sonuca Dair

“Terörizmin istisnai önlemler almaya bahane olarak kullanılma ihtimali tüketildiğinde, bir salgın icat etmenin, her türlü kısıtlamanın ötesinde böylesi önlemleri genişletmeye ideal bir bahane olduğu pekâlâ söylenebilir.” (Agamben, 2020). Agamben tarafından söylenen bu söz, bugün ipin ucunu kaçırdığını düşündüğümüz önlemleri normal bir şeymiş gibi göstermektedir. Olağan bir süreçte, erkin kendisini gizlemedeki ustalığı, onun başarısı sayılabilir. Bu, güce sahip olmakla bu sahipliği ötekilere hissettirme arasındaki ince çizgidir. Ancak istisna halinde böyle bir durum yoktur. Egemen kendi varlığını sonuna kadar ortaya koymakta, kendi kurallarıyla sınırları silikleştirmektedir.

2019 yılının sonlarında başlayan koronavirüs vakalarının istisna halinin meydana gelmesine zemin hazırladığı düşünülmektedir. Sınırlar katı bir

uygulamaya tabi tutulmuş, Çin'de salgının başladığı Vuhan'a giriş çıkışlar kapatılmış, şehir deyim yerindeyse dışlanmış. Yine dünyada çoğu ülkede yüz yüze eğitime geçilmesi ve öğrencilerin örgün eğitim fırsatlarından mahrum kalması, kamu sağlığı gerekçesiyle kabul ettirildi. Seyahat özgürlüğü, eğitim özgürlüğü gibi temel haklar ya askıya alındı ya da niteliği değiştirildi. Bunların hepsi olurken, yönetilen kendi sağlığı için bunları hoş gördü. Vatandaş kavramıyla birlikte bedenlere dağılan egemenlik gerçekten kendi eliyle istisna halini yarattı.

Virüse dair bilgiler tartışılırken, nasıl, hangi koşullarda bulaştığı, tedavi süreci, tekrardan bulaşıp bulaşmama durumu DSÖ tarafından kesin olmayan dillerle ifade edildi. Bu durum bilimin kendi içerisindeki belirsizliklerini ve bilime karşı güvensizliği tetiklemiş olabilir. Ancak ne olursa olsun, virüse dair epistemolojik belirsizlik, yaratılan istisna halini destekleyen bir durum halini aldı. Epistemolojik belirsizlik, siyasi belirsizlikle birleştiğinde ahlaki kırılmalar meydana geldi. Öyle ki bu ahlaki kırılmalar, hayatlar üzerinde kimin karar vereceği, karar verilen hayatların sınırlarının ne olacağı konusuna kadar ilerledi. İyi/kötü ayrımı yerini faydalı/zararlı ayrımına bıraktı ve bu fayda/zarar kamusal alanda ele alındığından bireysel alanlar daha kolay çığnenebilir hale gelmiştir. Uluslararası arenada koronavirüs yabancı düşmanlığını tetikleyen bir şey haline geldiği görülmektedir. Çin virüsü olarak adlandırılan korona, hem bir söylem oluşturmuş, hem de ötekini biyolojik bir tanımlama üzerinden inşa etme imkanı tanımıştır. Öyle ki Çin virüsü, Çin ismi ile yüklenmiş bedenlerin ayıramayacağı ontolojik bir gerçekliğin ifadesini taşıyor hale gelmiştir.

Türkiye açısından bakıldığında durum farklı gözükmemektedir. Sokağa çıkma yasağı ile birlikte kısıtlanan sosyal hayat bir *olması gerekene* dönüşmüş; halkın talebi istisna halini kucaklama yönelimine doğru belirmiştir. Öyle ki, sokağa çıkan, gündelik hayatına devam eden insanlara yönelik tepkiler, çıplak hayatın alt taraftan gelen istekler doğrultusunda nasıl inşa edildiğini göstermektedir. Vatandaşın bedenine dağıtılmış egemenlik, yine kendi üzerindeki söylem ve gücüyle çıplak hayatı yaratmaktadır. Koronavirüs salgını ise çıplak hayat vasıtasıyla istisna hali yaratmanın mükemmel bir örneğini sunmaktadır. Peki ama bu istisna halinin faileri kimdir? Bu sefer failer alışılana aksine sadece hukukçular değildir. Agamben'in de belirttiği gibi "*Eğer modern devletlerin hepsinde, hayata hükmetmenin ölüme hükmetmeye dönüştüğü ve biyosiyasetin ölümler-siyasetine (thanatopolitics) dönüştüğü noktaya işaret eden bir hat varsa, bu hat, artık bugün, birbirinden kesin olarak ayrı iki muntıkayı bölen sabit bir sınır değildir. Artık bu hat sürekli hareket halindedir ve*

tedricen, siyasal hayat alanından başka bölgelere doğru, egemenin sadece hukukçularla değil aynı zamanda doktorlarla, bilimcilerle, uzmanlarla ve rahiplerle çok daha yakın biçim de ortak-yaşam ilişkisi içinde olduğu bölgelere doğru kaymaktadır.” (Agamben,2013:147). Artık istisna hali yalnızca siyasal ve hukuksal bölgelerle sınırlı değildir. Koronavirüs salgınının Türkiye örneğinde ise istisna halinin yaratıcıları ‘bilim kurulu’ olmuştur. Doktorlar ve bilim kurulu üyelerinin bu süreçte kendi yasalarını yarattığı düşünülmektedir. Bingür Sönmez gibi bazı doktorlar konuşmalarında , “ben aşI yaptırmam diyenler birer vatan haini, onlara kız bile vermeyeceğiz, resmi dairelere bile giremeyecekler, okullara gidemeyecekler” (Independent Türkçe, 2020) gibi radikal söylemlere yer vererek durumun ciddiyetini gözler önüne sermişlerdir. Bu gibi söylemler üzerinde beliren çıplak hayat, ona karşı konulmasıyla birliğini bozmaya çalışan bir *homo sacer*³ ile birlikte var olmaktadır. *Homo sacer*dir, çünkü Sönmez konuşmasında “insan vücudunun dokunulmazlığı sebebiyle mecbur etme şansımız yok” demektedir. Bu da kurban edilemeyen ama öldürülebilien *homo sacer*’i anımsatan bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Belirlenen normlara uymayanlar, terk edilmeyeyle, dışlanmayla çıplak hayata maruz bırakılıyor ve egemenin baskısını hissediyorlar.

Yasalara uymayanların alıkonulması, çıplak hayatın başka bir uygulamasıdır. Beyin ölümü söyleminin üremesiyle ölümlerin tıbbi ve yasal kimliğe kavuşması gibi, tedbirlere uymama söylemi de alıkoymayı ve baskıyı hukuki kimliğe kavuşturmuştur. Öyle ki alıkoyma artık kamu sağlığı için yapılması gerekene, bir zorunluluğa bürünmüştür. Kendi sınırlarını kendi yıkan parçalanmış bedenlerdeki egemen, istisna haliyle birlikte kendisini tekrardan birleştirerek bir noktada birleşmiştir: Çıplak hayat. Bu hayatın sahipleri ne tek başımıza biziz ne de tam olarak bir başkası. Agamben’in de dediği gibi ‘Artık mesele tam olarak sağlık değil, ne sağlıklı ne hasta olan bir hayattır – ki bu haliyle, potansiyel bir hastalık taşıyıcısı olarak, özgürlüklerinden mahrum edilebilir, her türlü yasağa ve denetime maruz bırakılabilir... Her an her yerde sağlık sertifikasını göstermesi şart koşulan yeni yurttaşın, artık bölünmez ve devredilemez hakları kalmayacak, sadece sürekli yeniden kararlaştırılıp güncellenmesi gereken mecburiyetleri olacaktır’ (Agamben,2021). Kamusal alana ait bu bedenlerin tasarruf hakları elimizden alınmakta ve bunlar söze kurban edilmektedir. Egemenin yasalarının *nomos* olduğu yerde, bugün bizlere tüm topluma yayılmış ve onların kolektif paniğinden çıkan sözleri *nomos* olarak dayatmaktadır. Bu *nomos*’un, ne yeni ne eski, ne iyi ne kötü olarak değerlendirilebileceği

3 Latince anlamı ‘kutsal insan’ olan *homo sacer*, öldürülmesi mümkün olan ama kurban edilemeyen insan anlamına gelmektedir. Burada Agamben’in *homo sacer* tasviri kastedilmiştir.

düşünülmektedir. Güvenlik söylemiyle birlikte tüm uluslara yayılan ve hayatın her bir alanını kontrol etme eğiliminde olan bir şeydir. Eski yaşama dönmekten ziyade eski yaşamın pratiklerinin unutulması söylemi belirlemektedir. Bu sebeple zaman ötesi ya da -belki- keyfi bir yönetim paradigması gelecekteki eşikte görülebilir. Ele alınan örnekler zaruret adı altında, yasaların çiğnenerek ya da çiğnenebileceğini göstererek kendi kendisini bile askıya alabilen anayasal güçten ziyade anayasama gücünün, Tanrısal şiddetin, istisna halinin hayatlarımız üzerindeki keskin kararın nasıl verileceğini göstermektedir.

Kaynakça

- Agamben, Giorgio (2020). Covid-19: Gereksiz Bir Acil Durumun Yarattığı İstisna Hali, <https://terrabayt.com/covid19/covid-19-gereksiz-bir-acil-durumun-yarattigi-istisna-hali/>, Çev: Öznur Karakaş, (Accessed 20.01.2021).
- Agamben, Giorgio (2021). Çıplak hayat ve aşı, <https://www.e-skop.com/skopbulten/ciplak-hayat-ve-asi/6144>, Çev: Elçin Gen, (Accessed, 11.05.2021).
- Agamben, Giorgio (2006). *İstisna Hali*. Çev. Kemal Atakay. İstanbul: Otonom Yayıncılık
- Agamben, Giorgio. (2013). *Kutsal İnsan Egemen İktidar ve Çıplak Hayat*. çev. İsmail Türkmen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Benjamin, Walter (2010). *Şiddetin Eleştirisi Üzerine*. çev. Ece G. Çelebi. İstanbul: Metin Yayınları.
- Buldur, İbrahim ve Ercins, Gülay (2020). *Teoloji Politik Felsefe Kıskaçında Egemenlik Kavramının Schmittyen Analiz*. Muhafazakar Düşünce Dergisi. İstanbul: Kadim Yayınları.
- Ediş, Velat (2020). *Giorgio Agamben: İstisna Hali ve Egemenlik Kavramları Üzerine Bir İnceleme*. (Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Foucault, Michel (2017). *Deliliğin Tarihi*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: İmge Kitabevi.
- Gözler, Kemal (2021). 'Sağlık Personeline Getirilen İstifa Yasağı Hukuka Uygun Mu?'. <https://www.anayasa.gen.tr/istifa-yasagi.htm> (Accessed 19.01.2021).
- Harvey, David (2021). *Sermayenin Mekanları*. çev. Başak Kıcır, Deniz Koç, Kıvanç Tanrıyar, Seda Yüksel. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Independent Türkçe (2020). 'Prof. Bingür Sönmez: "Ben aşı yaptırmam" diyenler vatan hainidir', <https://www.indyrturk.com/node/291626/haber/prof-bingur-sonmez-ben-asi-yaptirmam-diyenler-birer-vatan-haini> (Accessed 21.01.2021).
- Kapani, Münci (2007). *Politika Bilimine Giriş*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Kocaeli Valiliği (2020). 'Kocaeli İl Umumi Hıfzıssıhha Kurul Kararı 2020/113', <http://kocaeli.gov.tr/kocaeli-il-hifzissihha-kurul-karari-2020113> (Accessed 20.01.2021).
- Memurlar.net (2020):'Sağlık Personelinin İstifa, Emeklilik Ve İzin Taleplerine Sınırlama', (<https://www.memurlar.net/haber/934673/saglik-personelinin-istifa-emeklilik-ve-izin-taleplerine-sinirlama.html>) (Accessed 18.01.2021).
- Mısır, Mustafa Bayram (2012). *"Egemenlik", Siyaset Bilimi Kavramlar, İdelojiler, Disiplinler Arası İlişkiler*. Haz: Gökhan Atılğan, Attila Aytekin. İstanbul: Yordam Kitap.
- Pierson, Christopher (2007). *Modern Devlet*. çev. Neşet Kutluğ, Burcu Erdoğan. İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi.
- Resmi Gazete (1982). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2709&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>, (Accessed 18.01.2021).
- Resmi Gazete (1982). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/04/20200417-2.htm>, (Accessed 18.01.2021).
- Schmitt, Carl (2016). *Siyasi İlahiyat Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Deneme*. çev. A. Emre Zeybekoğlu. Ankara: Dost Kitabevi.